

УДК 81'373.46:001.4

О.А. Покровська, канд. філол. наук, доц.

Г.М. Зюбан, студ.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ВАРІАНТИ РИНКОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Розглянуто закономірності формування та сучасного розвитку термінів торгівлі в умовах ринкової економіки. Визначено лексико-семантичні шари, які входять до складу терміносистем економічного спрямування.

Рассмотрены закономерности формирования и современного развития терминов торговли в условиях рыночной экономики. Определены лексико-семантические слои, которые входят в состав терминологических систем экономического направления.

Conformities to law of forming and modern development of trade terms are considered in the conditions of market economy. Certainly lexical and semantic layers which enter in the complement systems of terms of economic direction.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Розвиток будь-якої галузі науки супроводжується поповненням і уточненням її термінологічного фонду. Актуальність наукового дослідження визначається насамперед динамікою національної лексики торгівлі в умовах ринкової економіки. Проте окремі слова, що поклали початок формуванню даної лексики, зустрічаються ще в писемних пам'ятках XIV – початку XVII ст. Актуальність роботи у практичному плані зумовлена необхідністю побудови стрункої терміносистеми сфери торгівлі та закріплення її в галузевих словниках, довідковій літературі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українських писемних пам'ятках XIV–XV ст. відбито чималу кількість спеціальних понять сфери торгівлі. Питанню походження української мови присвячені праці Л.А. Булаховського, лексику вивчали такі відомі вітчизняні науковці, як В.В. Німчук, В.М. Русанівський, Ф.Є. Ткач, Є.І. Чернов, В.Й. Горобець та ін. Зокрема, одну з праць В.В. Німчука присвячено дослідженню походження і розвитку масиву давньоруської лексики для позначення предметів і явищ навколишнього середовища в Україні в XIV–XVII ст. Серед робіт з історичної лексикології української мови відзначимо наукові дослідження Ф.Є. Ткача (лексика документів канцелярії Б. Хмельницького), Є.І. Чернова (назви грошей і грошових одиниць). Проте це далеко не повний перелік науковців, які присвятили свої роботи дослідженню давньоруської спадщини в лексиці української мови та питанню походження лексики торгівлі в Україні.

Мета та завдання статті. Дослідити спеціальну лексику торгівлі на фактичному матеріалі із довідників, підручників, тлумачних і перекладних словників. Визначальну роль при дослідженні надати актовим книгам [1;6], літописам, діловим паперам XIV–XVII ст. [12;11].

Виклад основного матеріалу дослідження. Чимало документів із українських актових книг є матеріалом для історичних досліджень. Матеріали всіх опрацьованих актових книг засвідчують одну особливість ведення документів: намагання писарів дотримуватися зразків тогочасного діловодства, так званих «канцелярських штампів». Однак крізь ці канцелярські штампи у тканину стандартної офіційно-ділової констатації фактів просочувалися живомовні елементи. Так, розмовна лексика фіксується в описах та реєстраціях майна, передаваного у спадщину чи пограбованого злодіями, у розповідях свідків про певні події. Саме завдяки цьому збережені документи мають велику цінність для дослідження семантичної структури термінологізованої лексики торгівлі української мови в діахронічному аспекті.

Особливо жвавою була торгівля між Лівобережною Україною, Слобожанщиною і Запоріжжям. На міський ринок привозили різноманітні *товари* – речі, призначені для продажу. Щоправда, первісне значення східнослов'янського терміна *товар* – рогата худоба. Шляхом навантаження цього слова новим лексичним значенням утворився його омонім – слово *товар* для позначення різних предметів, що є об'єктами купівлі-продажу [8, с. 96-97]. Порівняймо: «в такий чась [...] - увечерь позвано свекруху мою до жени хорои [...]а мужь мои веде товару у загородь ночовати остався...» [7, с. 81] і *товар* – матеріальний виріб, який пропонується на ринку з метою його придбання, використання або споживання. Отже, є підстави вважати, що при утворенні терміна *товар* на основі відповідного загальноживаного як показника предметів купівлі-продажу конкретне значення цього слова поступилося перед вищим ступенем узагальнення. Термінологічне значення слова *товар* є одним із його лексико-семантичних варіантів, і тожність даного слова при утворенні відповідного терміна не порушується [9, с. 97].

Як внутрішня, так і зовнішня торгівля в Україні у XIV – першій половині XVII ст. підлягала регламентації. На її розвиток значний вплив справляла митна система. Серед ранніх запозичень із німецької мови лексема *мито*, що спочатку означало місце, де зупинялися човни, вози. Лексико-семантичний варіант утворився значно пізніше: *мито* – плата за товар.

Цікавим видається проаналізувати також лексему на позначення організацій, що здійснювали митний контроль: „Сповіщаю усім, кому

слід знати, а зокрема, їх милостям (службовцям) на цлах, митах, комо-рах і прикоморках короля й. м., що: посилаю 330 волів і 800 голів дрібної худоби, тобто баранів і овець, на продаж до Прусії або деінде, де можна вигідніше їх продати, відсилаючи при них свого слугу, шляхетного Яна Покривницького”. У словнику застарілих слів дається таке пояснення найменуванню *комора* – митниця. Відомо, що одним із широко розповсюджених шляхів утворення термінів є утворення семантичним способом, суть якого полягає в тому, що змінюються значення слів, які вже існують у мові [7, с. 37-61].

Для стягнення мита на великих торговельних шляхах створювалися різноманітні організації. В проаналізованих джерелах зафіксовані лексеми *вага* або *важниця* – міські контрольні ваги. Лексичні одиниці використовувалися як у прямому, так і у переносному значеннях, поняття також означали приміщення, у якому зважувалися товари, що продавалися на вагу: „Дозволений лист Олександра до Луцького старости кн. Семена Гольшанського на оренту луцьких митних зборів і важниці краківському міщанину Лерину” (1498 р.). Зважування супроводжував особливий митний збір – *вагове*.

Семантичні зв'язки між загальноновживаним значенням слова та його терміновикористанням нерідко простежуються слабо. Проте в деяких найменуваннях такий взаємозв'язок більш помітний. Він може бути безпосереднім, тобто існувати на рівні семантики слів та опосередкованим, коли між реалією, позначуваною загальноновживаним словом та торговельною ситуацією, є певна зовнішня подібність. Наприклад: *куниця* – декілька різновидів податків, що сплачувалися спочатку хутром, згодом грошима; *поємщина* – весільний податок з підданих на користь феодала; *змирищина*, *мирська куниця* – судовий податок на користь феодала; *куничне* – податок на користь державної скарбниці за право користуватися мисливськими, промисловими чи посівними угіддями на території державного домена; податок за право торгівлі харчовими продуктами: „а которыы члвкъ похочеть новотныи на ряду сести и тыми стравньными речами торговати, тотъ мает дати соемнику куницу дванадцать грошеы”.

Певна кількість спеціальних торговельних термінів з'явилася шляхом переосмислення загальноновживаних слів, які у спеціальному вживанні набули якісно нового значення. Загальноновживана лексема *гостинець* зустрічається в актах досліджуваної доби. Термінологізуючись, слово одержало лексико-семантичний варіант: великий торговий шлях із мережею державних митниць („віднині встановили й безповоротно визначаємо публічну дорогу і гостинець через землі нашого королівства для всіх взагалі і кожного зокрема з купців”).

Поряд із термінологізацією побутових слів зустрічаються пересмищення одиниць спеціальної лексики і з інших галузей науки. Так, в торговельній лексичній одиниці почали вживатися терміни сфери діловодства, менеджменту. Привертає увагу лексична одиниця *атестація*, найменування яке хоч і побічно, але входить до складу спеціальної лексики торгівлі: „Атестація Марти з Войнаровських Степанової Немиричової своєму слугі Яну Покривницькому на перегін худоби до Прусії для продажу” (1630 р.). У досліджуваній період слово *атестація* виступає у своєму прямому значенні. Словник застарілих слів дає таке тлумачення: *атестація* – посвідчення, засвідчувальний документ. Його лексико-семантичний варіант: *атестація* (від лат. *attestatio* – посвідчення) – визначення кваліфікації працівника, відзив про його здібності, ділові та інші якості.

Лексема *лічба* на той час уживалась також у досить специфічному значенні – грошовий звіт. Сьогодні, не порушуючи тотожності даного слова при утворенні відповідного терміна з’явився лексико-семантичний варіант: *лічба* – рахунок чи обрахунок.

Одним із аспектів дослідження стала зафіксована в документах чимала кількість назв одиниць виміру. Утворення термінів відбулося в результаті переходу значень від назв частин тіла. Можна виділити лексеми на позначення довжини: *лікоть* – міра довжини антропометричного походження, що дорівнює 38...50 см („Що стосується ліктів для виміру різних тканин, то у всьому Волинському воеводстві такий лікоть має бути однаковий з еталоном підвєводи”); *сажень* – міра довжини антропометричного походження, що дорівнювала 1,5...2 м („вздожь на юдиннадцат сажом, а вшер – яко ся заховует зо всім”); *стопа* – міра довжини антропометричного походження, що складає половину ліктя та ін.

Значно ширше представлена лексика на позначення мір об’єму. Надбанням української мови стали також такі лексичні одиниці, як *кварта* – міра об’єму сипких тіл і рідин, близько 1 л („Що стосується продажу питва і вина, то, згідно з теперішньою новоухваленою на Варшавському вальному сеймі конституцією 1613 р., кварта старого угорського вина доброї міри мусить продаватися по 6 польських грошів”); *кадь* дорівнювала 4 відрам та *відро* вміщало 10-20 кварт. Однією з основних тогочасних мір об’єму сипких тіл була *колода*, фракція бочки, що дорівнювала 2 калям (8 відрам).

Цікаво також проаналізувати лексеми *лантух* (*вантух*), яка виступає зі значенням одиниці виміру хмелю, що зазвичай продавався великими, пошитими з простого полотна мішками: „Присяга на підтвердження власності, складена у Володимирському замку під час

транспортування возів із хмелем з мастку Ольбрахта Люшковського у с. Мизові на продаж до Гданська”; „он возов в личбе чотыри з хмелемъ, въ вантухы зсыпанъм, з маестности власное дедичное пана своего з села Мизова” (1646 р.). Можна припустити, що пряме значення слова лантух (мішок) за специфічних умов використання набувало ознак лексики спеціального призначення.

У лексиці торгівлі можна також виділити групу одиниць, які використовували для виміру ваги. Досліджуючи цю групу найменувань, слід відзначити, що вона досить багата, різноманітна і входить до складу як активної, так і пасивної частини лексики сучасної української мови. Розглянемо декілька прикладів: *камінь* – одиниця ваги, що дорівнювала 32-50 фунтам, відповідала пуду; для зважування цінних товарів, зокрема прянощів, вживався камінь меншої ваги, що дорівнював 11 фунтам.

Лексеми *борошно* і *брашно*, відповідно до позначуваних ними понять, належали до різних лексичних систем. Це, природно, відбивалося на семантиці кожної з них та особливостях їх уживання. Спираючись на аналіз оригінального давньоруського тексту, можна констатувати, що досліджувана лексема вживалася як на позначення хліборобських продуктів, так і окремого їх виду — муки. Значення «їжа» було невластиве народнорозмовному слову *борошно*. Воно з'являлося лише в певних контекстах у поодиноких випадках.

Слово *брашно* належить до групи лексем із дуже високою частотністю вживання в пам'ятках XIV–XVII ст. При цьому тексти презентують різноманітні лексико-семантичні варіанти та відтінки лексеми *брашно*. Серед них, наприклад, чітко визначається семантика «страви, яства», а також «продукти». Це можна проілюструвати таким прикладом: «се бо наплънивъ три възы *брашна*: хльбы и сыръ и рыбу, сочиво же и пшено, еще же и мед, и посла къ блаженному въ манастьрь».

З лінгвістичного погляду нерозчленованість окремих значень слова *брашно* при вживанні в певних ситуаціях та контекстах свідчить про досить високий рівень семантичного узагальнення цієї лексеми: вона усвідомлювалася як назва всього того, що споживають живі істоти (люди, тварини). Цей висновок підтверджується також випадками вживання даного слова у значенні «корм». Таким чином, семантична характеристика старослов'янізму *брашно* зводиться до того, що ця лексема мала досить узагальнену семантику «те, що споживають живі істоти», яка могла реалізуватися в таких лексико-семантичних варіантах, як «страва», «продукти», «корм» та на основі якої виникло переносне значення «те, що необхідне для підтримання духовних сил».

Співвідносний із цим словом східнослов'янським *борошьно*, як уже зазначалося, хоч і вживався в значенні «продукти рільництва», «мучна страва», але все впевненіше закріплювався як назва змеленого зерна.

Таким чином, лексеми *борошьно* і *брашьно* мали хоч і близьке, але по суті різне семантичне наповнення, а саме: слово *брашьно* не вживалося на позначення «муки», а для лексеми *борошьно* не характерне було значення «їжа». Отже, можна стверджувати, що лексеми *брашьно* і *борошьно* в певний період суттєво відрізнялися за своїм змістом та особливостями вживання.

Отже, словниковий склад української мови щільно пов'язаний з історією розвитку українського суспільства протягом багатьох століть, що наочно можна простежити за пам'ятками, вивчаючи становлення української лексики торгівлі.

Висновки. Потрапивши в наукову термінологію, загальноживані слова відбивають вищий науковий етап пізнання навколишньої дійсності. Сучасна торговельна термінологія послуговується низкою загальнонародних назв, які в термінологічному обігу набули чіткішого і конкретнішого змісту.

Матеріали пам'яток XIV-XVI ст., що відображені в словнику староукраїнської мови, засвідчують, що в цілому торговельна лексика ґрунтувалась і словотворчо оформлювалась на загальнонародній основі. Староукраїнська мова стала одним із головних джерел формування торговельної термінології і, хоча в деяких випадках поняття не диференціюються, є всі підстави говорити про появу рис, характерних для термінологічних систем. Деяка особливість торговельної лексики цієї доби спостерігається в умовній належності слів до термінів, тому що відповідні лексичні одиниці виконують переважно функцію загальноживаних слів. Лише під час безпосередніх торговельних процесів слова виступають як терміни, не зазнавши змін.

Процес систематизації та внормування української торговельної термінології охоплює тривалий історичний період, продовжується він і в наші дні. Це зумовлюється насамперед тим, що розвиток будь-якої галузі науки супроводжується поповненням і уточненням її термінологічного фонду. Необхідність подальшого вивчення потребує багатоаспектного аналізу всіх складників лексико-семантичної системи української мови, виявлення особливостей її структури функціонування, закономірностей взаємозв'язків.

Список літератури

1. Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582-1588 рр.) [Текст]. – К. : Наукова думка, 1965.

2. Словник чужомовних слів [Текст] / І. Бойків [та ін.]; за ред. О. Бада-на-Яворенка. – Х. – К. : Українська радянська енциклопедія, 1932. – 382 с.

3. Горобець, В. Й. Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст.: На матеріалі діаріюшів [Текст] / В. Й. Горобець. – К. : Наукова думка, 1979. – С. 112 – 131.

4. Грушевский, М. С. Очерк истории украинского народа [Текст] / М. С. Грушевский; сост. и ист.-биогр. очерк Ф. П. Шевченко, В. А. Смолия; примеч. В. М. Рычки, А. И. Гуржия. – К. : Лыбидь, 1990. – („Памятники исторической мысли Украины”).

5. Передрієнко, В. А. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) [Текст] / В. А. Передрієнко. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 42 – 56.

6. Ділова мова на Волині і Наддніпрянщині XVII ст. [Текст] : Збірник актових документів / В. В. Німчук [та ін.]. – К. : Наукова думка, 1981. – С. 96–118.

7. Лотте, Д. С. Основы построения научно-технической терминологии [Текст] / Д. С. Лотте. – М. : АН СССР, 1961. – С. 74–97.

8. Дяков, А. С. Основы термінотворення: Семант. та соціолінгвіст. аспекти [Текст] / А. С. Дяков, Т. Р. Кияк, З. Б. Куделько. – К. : КМ Academia , 2000. – С. 55 – 68.

9. Панько, Т. І. Українське термінознавство [Текст] / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів : Світ, 1994. – С. 24 – 31.

10. Передрієнко, В. А. Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі [Текст] / В. А. Передрієнко. – К. : Наукова думка, 1979. – С. 102 – 167.

11. Торгівля на Україні XIV – сер. XVII століття. Волинь. Наддніпрянщина [Текст]. – К. : Наукова думка. 1990. – С. 12 – 178.

12. Шмелева, И. Н. Торговая терминология XVI века (по материалам Торговой книги) [Текст] / И. Н. Шмелева // Начальный этап формирования русского национального языка. – Л. : ЛГУ, 1961. – С. 12 – 178.

Отримано 31.03.2010. ХДУХТ, Харків.

© О.А. Покровська, Г.М. Зюбан, 2010.